

6. *Milchina V. A. Rosia i Franska. Diplomaty. Literaturny. - SPb.: Giperion, 2006. - 528 s. 7*
7. *Pejal 3. Ton istoricheskogo parafraza v «Pikovoi dame» A.S. Puškina . – Nijni Novgorod: İzd-vo «Vektor TiS», 2008. - S. 265 - 274.*

МРНТИ 17.07

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.56>

Найманбаев А.А.,¹ Ербай Т.М.²

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

²*М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан*

ҚАЗАҚ ЖАЗБА ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АБАЙ ЖАҢАШЫЛДЫҒЫНЫҢ СЫРЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ жазба әдебиетінің қалыптасу тарихы мен Абайдың жазба әдебиетке қосқан үлесі туралы баяндалады. Кеңес өкіметі кезінде қазақтың төл жазуы XIX ғасырда ғана қалыптасты деген пікірлерге жаңаша көзқараспен қарайды. Қазақ жазба әдебиетінің «түп төркіні» ерте дәуірлерде қалыптасқанын, оның нақты белгілері көне ескерткіштер саналатын Күлтегін, Тоныкөк, Білге, Бумын қағандарға арналған тарихи жыр-жазбалар мәтінінде тұрғандығына тоқталып өтеді. Тіпті оған дейінгі дәуірлерде дүниеге келген Ергенекөн, Көк бөрі, Шу батыр, Атилла т.б дастандардың көркемдік желісімен арадағы дәстүр сабақтастығының бар екендігіне назар аудартады. Ал Абай-алып қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаған жоқ, қайта ол өзіне дейінгі өрісін кеңге жайған ұлттық жазба әдебиеттің алтын қорынан терең сусындағанын, өнерпаздықтың жаңа сападағы қырларын ашқандығына талдау жасайды.

Түйін сөздер: абайтану, жазба әдебиет, қара сөз, поэтика, ұлттық ойлау

Naimanbayev A.,¹ Erbai T.²

¹*Kazakh national pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan*

²*National research South Kazakhstan University Auezova,
Shymkent, Kazakhstan*

SECRETS OF ABAY'S INNOVATIONS IN KAZAKH WRITTEN LITERATURE

Abstract

The article tells about the history of the formation of Kazakh written literature and Abai's contribution to written literature. Under Soviet rule, Kazakh writing was formed only in the XIX century. He noted that the Kazakh written literature "tup torkin" was formed in early epochs, its specific features are contained in the text of historical poems-inscriptions dedicated to Kultegin, Tonyukok, bilge, Bumyn-kagans, which are ancient monuments. Such batyrs as Kok Bori, Shu Batyr, Atilla, etc., who were born in previous epochs, pay attention to the continuity of traditions with the artistic line of the Saga. And Abay-giant did not found the Kazakh written literature, he again analyzes that he drank deeply from the Golden Fund of the National written literature, which expanded its field to him, revealed new qualitative facets of Amateur art.

Keywords: Abai studies, written literature, edification, poetics, national thinking

Найманбаев А.А.,¹ Ербай Т.М.²

¹*Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан*

²*Южно-Казахстанский университет им. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан*

СЕКРЕТЫ ИННОВАЦИЙ АБАЯ В КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В статье рассказывается об истории становления казахской письменной литературы и вкладе Абая в письменную литературу. При советской власти казахская письменность формировалась только в XIX веке. Отмечается, что казахская письменная литература «түп төркіні» сформировалась в ранние эпохи, ее конкретные

черты заключаются в тексте исторических поэм-надписей, посвященных Култегин, Тоньюкок, Бильге, Бумын-каганам, которые являются древними памятниками. Такие батыры как Кок борі, Шу батыр, Атилла и др., родившиеся в предшествующие эпохи, обращают внимание на наличие преемственности традиций с художественной линией саги. А Абай-гигант не основал казахскую письменную литературу, но, испив из золотого фонда Национальной письменной литературы, расширил ее границы и раскрыл новые ее качественные грани.

Ключевые слова: абасведение, письменная литература, назидание, поэтика, национальное мышление

Кіріспе. Бүгінде зымыран жылдамдықпен өркендеген ғылыми-техникалық прогрестің тасасында қалып қойып жатқан күретамырлы мәселелеріміз аз емес. Халқымыздың руханият әлемінде орын алып отырған сондай актуальды проблемалар абайтану саласында да көрініс тауып жатыр. Абайтану - ғылыми зерттеу өрісінің кеңдігі, өз алдына дербес сала ретінде тарихи іргетасының бекіп қалануы жағынан жалпы қазақ әдебиеттану ғылымының көш басында. Соған қарамастан Абайдың өнерпаздық болмысының ашылмаған қырлары, танылмаған сырлары әлі де тереңде жатыр. Ұлттық тұлғамыздың шығармашылықтағы қарымына, тарихи болмысына күштеп таңылған жасанды түсініктердің күші жойылмауымен қоймай, сол өзгермеген күйінде насихатталып келе жатқандығы тағы бар. Мәселен Абайға қатысты «қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы» ретіндегі анықтаманың шындыққа кереғарлығын нақтылайтын нанымды талдаулар, байыпты тұжырымдар ғылыми айналымға соңғы жылдары еніп жатқан еңбектерде өте көп. Өкініштісі сол ескі сұрлеуден әлі де бой тарта алмауымыз болып отыр.

Кеңестік билік қол астындағы ұлттардың ой-санасын бірыңғай құлдық психологияға ыңғайлап отыру саясатын жүргізді. Соған байланысты әдебиеттану ғылымы да саяси-идеологияға бұғауланды. «Абай қазақ жазба әдебиетінің негізін қалады» деген түсінік те сол мүддеге орай туындаған. Замана желісінде туындаған бұл жасанды ұғым ұлттық әдебиетіміздің тарихына қатысты ғылыми еңбектерде кеңінен насихатталып отырды. Шындап келгенде бұл «Абай өмір сүрген XIX ғасырға дейін қазақ халқында төл жазу үлгісі, жазба әдебиет мүлдем болмаған. Бұған дейін қолына қалам ұстап көрмеген қазақ қараңғылықтың, сауатсыздықтың, надандықтың шырғауында болды...» деген ойдың тұздығы есебінде еді.

Бұл жағдайды қазақ зиялылары аңғармады емес. Тек анығын айтып ақты ақ, қараны қара деуге биліктің қатаң жазасынан қаймықты. Сөйтіп «кімнің арбасына отырсаң, соның әнін айтасыңның» керімен кеңестік идеологияға негізделген әлгіндей жасанды таным түсініктердің насихатталуына үлес қосудан басқа амал қалмады. Бірақ соның өзінде ұлттық мәндегі ой-толғамдарын, айтылуға тиісті мәселенің тонын айналдыра отырып жеткізе білген бағалы еңбектер де болды. Демек бұл жердегі проблема оқырманның, Абайша айтқанда «тыңдаушының» зияткерлік (интеллектуалдық) өресі және оның ұлттық әлеуетіне байланысты.

Нәтижелер. Бүгінгі еркін ойлау дәуірінің белді өкілі бола тұрып сол таптаурын қалыптан шыға алмауымыздың сыры да осында. Жалпы біздің қазақ халқының ұлттық ойлау жүйесі түбегейлі талқандалды. Жиырма бесінші қара сөзінде балаларды оқытудың концептуалдық жүйесін жасап берген Абайдың ең әуелгі орынға «түркі танырлық» мәселесін қоюында үлкен мән жатыр. Бірақ оның жайын «аның үшін бұл жер Дар әл-Харб» дейді. «Дар әл-Харб» дегеннің мағынасы бүлінген, жойылған деген мағынаны береді екен. Бұл жердегі ой түркілік өркениеттің қаймағы бұзылмай тұрған шағындағы шарықтай дәуірлеген ұлттық дүниетанымымыз, табиғи заңдылықтарға негізделген ұлттық мәндегі ілім-біліміміз бен салт-дәстүрлерімізге тигізген араб экспанциясының кесірі жайлы болып отыр. Араб-парсы мәдениеті біздің ата дәстүр арнасындағы түпнегізді рухани қайнарларымыздың көзін бекітіп тастады. Соның салдарынан бүліншілікке ұшыраған дәстүрлі үлгідегі ұлттық ойлау жүйемізді XIX ғасырдан басталған орыс отыршылдығы одан бетер жаныштай түсті. Біздің көңіл аударып отырған проблемамыз содан бері қарата түзеле алмай келе жатқан ұлттық ойлау жүйемізіндегі шалажансарлық және оны қайта қалпына келтіріп, жандандырудағы әрекетсіздігіміздің белгісі.

Жазба әдебиет – жалпы қоғамның интеллектуалдық пәрмені, мәдени деңгейінің айнасы, ұлттық дүниетанымдағы тереңдіктің, танымпаздықтың жанды тынысы. Отаршыл патша үкіметінің арнайы бұйрығымен қазақ даласындағы білім беру жүйесінің бағыт-бағдарын белгілеп, басқарып, бақылап отыру міндеті Ильминскийге табысталды. Оның қарамағына бөлінген оқымысты миссионерлердің ұйымдастыруымен қазақтардың ұлттық санасын құлдық санаға алмастырудың методологиялық жүйелері жасап қалыптастырылды. Өкінішке орай біздің еліміздегі қазіргі заманауи білім беру жүйесі сол «тарихи қалыптан» алысқа ұзай қойған жоқ.

Міне осындай адасулар Абайдың **ойшылдық сападағы шығармашыл тұлға** деңгейінде қалыптасуындағы Михаэлис, Гросс, Долгополов т.б славян текті ұлт өкілдерінің «тікелей әсерін» бедерлендіре түсті. Шындығында бұл көне замандардан кемелденген шығыстық руханият қорынан қана нәрленіп, өзіндік жолын тапқан Абайдың ойшылдық табиғатына таңылған қисынсыздық. Оған бас абайтанушы М.Әуезовтің «Абай Еуропаға барғанда арқасын мұсылмандық шығысқа нық тіреп барды» (1, 11) дегені сөзсіз дәлел. Осыдан ақ «дүниенің көрінген сырын» танумен шектелетін батыстық әлемге Абай дүниетанымының «сыншылдық көзқарас» тұрғысында жанасқандығын байыптаймыз. Заманында Семейге жер аударылған бірқатар орыс азаматтарымен Абайдың таныстық-білістікте пікірлескен сәттердің болғандығы мәлім. Бірақ соны ілмек қылып алып, Абайдай ақыл-ой алыбының тұлғасын бәзбіреулерге шәкірт етіп таңудың қисынсыздығы тәуелсіздік тұсындағы зерттеулерде дәлелденіп жатқан жоқ па. Соған қарамастан мектеп оқулықтарын ескі сарыннан айықтыра алмай келеміз.

Талқылау. Асылында қазақ жазба әдебиетінің «түп төркіні» Абайдан анағұрлым ерте дәуірлердің еншісінде. Оның нақты белгілері көненің көзі, ескінің сөзі саналатын Құлтегин, Тонькөк, Білге, Бумын қағандарға арналған тарихи жыр-жазбалар мәтінінде тұнып тұр. Тіпті оған дейінгі дәуірлерде дүниеге келген Ергенекөн, Көк бөрі, Шу батыр, Атилла т.б дастандардың көркемдік желісімен арадағы дәстүр сабақтастығының жайы да ғылыми айналымда

кеңінен қарастырылу жағдайында. Ұлттық энциклопедияда: «Қазақ әдебиетінің ежелгі бастаулары б.з.б. 3 – 1 ғ-лар аралығында пайда болған “Алып Ер Тонға”, “Шу батыр” дастандарында жатыр. Осынау жазбалардағы оқиғалардың қазақ халқының арғы тарихымен тығыз байланыста өрбігендігі соңғы уақыттардағы ғылыми ізденістер барысында толық дәлелденді. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері ұлттық әдебиетке тікелей қатысты үш түрлі мәселенің басын ашып берді. Біріншіден, қазақ жазба әдебиетінің түп-тамыры Түрік қағандығы тұсынан басталатыны белгілі болды. Екіншіден, өз дәуірінің кескін-келбетіне сай дамыған мәдениеті мен өнерінің болғанын айғақтады. Үшіншіден, жазба жәдігерлер поэтикалық қуатымен, тарихи шежірелік сипатымен және ой тереңдігі, мазмұн байлығы, көркемдік қасиеті жағынан түркі тайпаларында сөз өнерінің жоғары дәрежеге жеткенін көрсетті» деген анықтама сөзімізге дәлел.

Сол түркілік өркениет қайнары ұлттық сөз өнеріміздің сахнасын түрлендіре байытқан жыраулық әдебиет жауһарларының да өзегін құрап жатыр. Демек бұл да Абайға дейінгі ұлттық сипаттағы көркемдік ойлау шеберлігінің көрінісі. Халқымыздың аса талантты ғалымы Рабиға Сыздықованың зерттеу еңбегінде бұл мәселе жан-жақты ізерленген. Онда қазақ жазба әдебиетінің тұма бастаулары Абайдың алдындағы ілгергі тарихқа тиесілі екендігі ғылыми жүйедегі талдаулар мен мазмұнға бай дереккөздермен дәйектелген.

Қазақ жазба әдебиетінің ықылым замандардан кең әуе алып және ол құндылығымыз өзінің табиғи түрдегі дәстүрлі жолымен кемелденіп отырғандығы Қажым Жұмалиев, Құлмат Өмірәлиев еңбектерінде де өндіре зерттелді. Қанша жерден заман ағысы өзгерсе де, ұлттық мәнін, тарихи-танымдық маңызын жоғалтпайтын осындай сүбелі еңбектердегі ғылыми негізді ой-тұжырымдарды ұлттық ойлау жүйемізді заманауи сипатта жаңғыртудағы бағдаршам ретінде ұстануымыз қажет.

Абайдың аса күрделі де, қалың қатпарлы дүниетанымының діңгектерін ең әуелі туған халқының төл руханияты, түркілік өркениет рухында қалыптасқан бай мәдениеті, классикалық деңгейдегі ұлттық әдебиеті арқылы бекіді. Одан әрі қарата күллі ілім-білімі хақтану бағытында шектесіп жатқан шығыс үлгісіндегі руханият кеңіте түсті. Білім қорымен нәрленудің үш негізді арнасы жайындағы (25-ші қара сөз) мәтіндегі ойдың желісі ақынның өзіндік қалыптасу кезеңдерінен де хабар береді. Онда ең алдымен түркілік, сосын араб пен парсы, соңында орыс оқуына ден қоюдың жайы баяндалған. Осындағы түркілік таным дегенді – әр қазақтың өзін-өзі тануы, яғни ұлттану, тектану мәселесі деп түсінуіміз керек. Осы негізден нәрленгенде ғана адам «құлшылық қыларлық» деңгейге қол жеткізері анық. Бұл жердегі «құлшылық» – кісінің туған халқына деген ықылас-пейілімен байланысты ұғым. Тұлғаның өз өмірін ұлттына қалтқысыз қызмет қылуға арнай білуі, соның жарқын келешегі үшін жанын құрбан етуден тайсалмауы мағынасында. Ал араб-парсы дегені – ислам дәстүрінің үлгісінде өркен жайған орта ғасырлық ілім-білім қайнарлары. Осылардың барлығын бойға мықтап тұрып сіңіріп алғаннан кейін ғана орыстың өнер-ғылымына қол артудың ұлттық и-мүдде тұрғысынан нәтижелі болмағы айтылған. Абай бұл жүйені жәйдан-жәй баяндап отырған жоқ. Себебі осы баспалдақтар арқылы ол өзі де биік асуларды бағындырды. Оңы мен солын кеңінен шолып таныды.

Жаратылыстың тылсым сырларына бойлап, өмірдің мәнін түсіну бағытында талмай ізденген ғұлама «Ғылымды іздеп, Дүниені көздеп екі жаққа үңілдім» дейді. Әрине бұл жердегі «екі жаққа үңілдім» дегені осыған дейінгі еңбектерде айтылып жүрендей шығыс пен батыс емес. Ол ақынның жетінші қара сөзіндегі айтылатын «Дүниенің көрінген хәм көрінбеген сыры». Міне бір әлемді құрап тұрған екі түрлі болмыстың сырына бойлау үшін ол батысты да шығысты де тегіс шарлай ізденді. Бірақ олардың қай-қайсысын да өзінің «сыншыл ақылының» сүзгісінен өткізіп барып, өзіндік қорытындыға тоқталды. Міне осыған жетуде ол жан-жағын түгел қармай ізденді. Біздің пайымдауымызша Абай шығыстық ілімнің кеңінен көп қазына тапты, барынша байыды. Ал батысқа бару арқылы сыншылдық тұрғысындағы пайым-көзқарасы барынша ұшталды. Бұл мәселе абайтанудың қазіргі кездегі бас білгірі ғалым Мекемтас Мырзахметұлының зерттеу еңбегінде (2, 11). жан-жақты талданып, жеріне жеткізе дәлелденіп берілген.

Демек ақындық пен ойшылдық қарымы қатар шыңдалған Абай-алып қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаған жоқ деген ұйғарымға табан тірейміз. Қайта ол өзіне дейінгі өрісін кеңге жайған ұлттық жазба әдебиетіміздің алтын қорынан терең сусындап, өнерпаздықтың жаңа сападағы қырларын ашты. Соған байланысты Абайдың шалқар шабыты, теңдессіз талантының тиетін босатқан – қазақ халқының жазба әдебиеті деген байлам жасаймыз. Сол дарияның қуаты Абайдың қазақ жазба әдебиетін жаңа сапада қанаттандыруына серпін болды.

Абай халқымыздың терең тынысты дүниетаным шеңберінде кемелденген бай әдебиетін интеллектуалдық сападағы тың нақышта түлету арқылы «тыңдаушы» тарапқа да қозғау салды. Сөйтіп ойлаудың алгоритмдік жүйесіне негізделген «сыншал ақыл» әдісі поэзия өнерінің табиғатын байыта түсті. Өлеңнің көркемдік тұрғыдағы өрімі мен оның мазмұнындағы креативті ой жүйелеріне негізделген тың айшықтар арқылы Абай қазақ жазба әдебиетін интеллектуалдық сапаға көтерді. Осыған байланысты Абайды қазақ халқының ұлттық жазба әдебиетін интеллектуалдық сипатта дамытудағы реформаторлық қыры айқындалады. Шындығында Абай поэзиясының тек өзіне ғана тән қайталанбайтын креативті қырларына әлі де сұғына бойлап енген жоқпыз. Оған қолбайлау болып тұрған факторларға жоғарыда тоқталып өттік. Яғни ұлттық ойлау жүйесін өзінің табиғи қалыбында қалыптастыру әдісінің қасақана теріс бағытқа қарай ыңғайластырылып отыруы себепті **ғылыми негізді логикалық зерделеу технологиясы** қолданыстан шығарылды. Оның нақты белгілерін ашып көрсетуде біз Абайдың өз өлеңдеріне арнайы тоқталғанымыз жөн. Мысалы «Біреудің кісісі өлсе қаралы ол» деп басталатын өлеңді ғалымдар аз қарастырған жоқ. Онда ақын өзінің алдындағы көркем сөз шеберлерінің ішіндегі көрнектілері – Бұхар, Шортанбай, Дулаттың есімдерін арнайы атап көрсететіні бар. Сыншылдық көзқарастан туған сол шығармасында ақын:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау
Сөзінің бірі жамау, бірі құрау.
Әттең дүние сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі көп жерде көрініп тұр ау.

- деп жырлайды. Бұрынғы еңбектерде осы өлең жолдарындағы ақынның көзқарасы ұлттық әдебиетіміздің кенжелеп қалғандығын айғақтайтын басты көрсеткіш ретінде насихатталды. Жоғарыдағы қозғау салынған «Абай қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаған» деген жасанды түсініктің туындау себептерін дәйектуде де осы бір өлең жолдары тірек болып келді. Мысалы кеңес әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілі М.Қаратаев «Абай осы өлеңі арқылы өзінің еуропа, соның ішінде орыс әдебиеті арқылы қол артқан биігін танытып отыр. Әдеби-эстетикалық құндылық атаулыдан тым кенже қалған өзіне дейінгі қазақ әдебиетінің деңгейін Абай осылай ашық көрсете білді» - деп жазды. Осы мазмұндағы ой-пікірлер әдебиеттану ғылымының тарихында көптеп табылады.

Қорытынды. Ұлы ақынның шығармашылық өнердегі қайталанбас қолтаңбасын, жаңашылдық қырын танытатын бұл өлең шумағының мағынасы астарлы түрдегі ой жүйелерімен берілген. Нақтылай атап көрсетер болсақ, біріншіден мұнда Абайдың «сөз өнеріне» қарасты эстетикалық көзқарасы, таным түсінігі есіліп тұр. Асыл ой маржандарын өлеңмен өрнектеуде делебесі қоза жөнелетін қазақы қасиетті Абай аса жоғары бағалайды. Бірақ та Абай үшін кез келген көркем сөз үлгісінің мазмұны **келісті қисынға** (логикалық жүйелілік, ой сабақтастығы) құрылған ой жүйесіне негізделуімен құнды. Сондай-ақ сыншыл көзқарасты ұстанатын ақын поэзиядағы бейнелеу, образдаудың тақырыптық шеңбермен үндесіп жатуын талап етеді(3). Бір нәрсені басқа бір нәрсеге теңеп, балап айтудың өзінде айтушының талғампаздығына баса мән береді. Үшіншіден жалпы қазақ әдебиетінде Абайға дейін «тыңдаушы» мәселесіне қозғау салынбаған. Оған дейінгі ұлттық поэзияда «айтушы» жайында сөз болғанымен, «тыңдаушы» тараптың да сөз өнерінде алатын орнына аса мән беріле қоймаған еді.

Міне осы жағына баса көңіл бөліп, «тыңдаушы» тұлғасының әдеби дамудағы ролін айқындау Абайдың ақындық әлеміне тән креативтілікті ерекшелік. Қарастырып отырған өлең шумағындағы «тыңдаушы» бейнесі «сөз таныр кісі» деген тіркес арқылы берілген. Олай болса сөз өнерінің өріс табуы «айтушы» мен «тыңдаушы» тараптардың таным деңгейіндегі сәйкестікке байланысты екендігін Абайдың жаңашылдығы деп бағалаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Абай. Шығармаларының толық жинағы. Т.1. - Алматы: Жазушы, 1995. – 218 б.– кітап.
- 2 Есембеков Т.У. Көркем мәтінді талдау негіздері. - Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 205 б. – кітап.
- 3 Ахметов З. Ақын. Кітапта: Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. - Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б. – кітап.

References:

1. Abai. *Şyğarmalarynyň tolyq jinağy. T.1.* - *Almaty: Jazusy, 1995.* – 218 b.– *kitap.*
2. *Esembekov T.U. Körkem mätindü taldau negızderi.* - *Almaty: Qazaq universiteti, 2009.* – 205 b. – *kitap.*
3. *Ahmetov Z. Aqyn. Kitapta: Ädebiettanu terminderinüň sözdıgi.* - *Almaty: Ana tılı, 1996.* – 240 b. – *kitap.*

МРНТИ 17.07.31

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.57>

Новосёлова Е. А.,¹ Иост О. А.²

^{1,2} Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
Павлодар, Казахстан